

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.13300834>

GEOGRAFIYA ILMINE QARASLARDÍN TARIYXÍY BAĞDARLARI

Uzakbaev K.K.

Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı Geografiya oqıtıw metodikası kafedrası assistent oqıtıwshısı

Turǵanbaev D.N.

Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı Geografiya hám ekonomikalıq bilim tiykarları tálım bağdarı 1-kurs studentı

Annociya: bul ilimiy maqalada geografiya ilimine qaraslardıń tariyxıy bağdarları haqqında sóz baradı.

Tayanısh túsiniqler: A.Gumboldt, I.Kant, K.Ritter, F.Rixtgofen, N.Baranskiy, tábiyiy geografiya, ekonomikalıq-socialıq geografiya, “Kosmos”, “Zamanagóy geografiyanıń wazıypaları hám metodları”.

Kirisiw. Geografiya ilimi úlken tariyxqa iye ilimlerdiń biri esaplanıp, ótken tariyxıy dáwirler dawamında bul ilimge ilimpazlar hár qıylı kózqarastan baha bergen. Bunıń nátiyjesinde geografiya iliminiń úyreniw obyektı hám predmeti máselesinde túrlishe pikirler júzege kelgen.

Geografiya sózi grek tilinen alınǵan bolıp, “geo” - jer, “grafo” - jazaman degen mánisti bildiredi. Bul ilim júdá erte dáwirlerden baslap qáliplesken bolıwına qaramastan, oǵan usı atamanı b.e.sh. III ásirde grek ilimpazı Eratosfen bergen. Geografiya ilimi búgingi dáwirge shekem birqansha rawajlanıw basqıshların basıp ótti. Hár bir dáwirde oǵan bir-birinen pariқ qılatuǵın kózqaraslar menen múnásibette bolındı.

Tiykarǵı bólim. Ullı geografiyalıq ashılıwlardan keyin de geografiyanıń ilimler sistemasındağı ornı máselesinde bir-birinen pariқ qılatuǵın pikirler kóp boldı. Ullı tábiyattanıwshı ilimpaz A.Gumboldt óziniń bes tomnan ibarat “Kosmos” atlı miynetinde geografiyaǵa tiyisli kózqarasların bayan etti. Ol geografiyanı tábiyattanıw ilimi dep esaplaǵan, onı jerdiń tábiyiy jaǵdayın súwretlewshi ilim dep ataǵan hám onıń maqseti “kópliktegi birlikti biliw, ulıwma nzamlıqlardı úyreniw” dep aytıp ótken. Gumboldt organikalıq tirishiliktiń jansız tábiyatqa baylanıslılıǵın úyreniwdi jerdegi hádiyselerdegi sebeplik qatnasıqlardı túsiniwdiń tiykarǵı wazıypası dep esapladı [16]. Ósimlik qaplamı hám klimat ortasındağı baylanıslılıqtı úyrenip, eń áhmiyetli

geografiyalıq nızamlıqlardı - keńlik zonaların hám bálentlik poyasların belgilep berdi. Ol insandı tek ǵana tábiyattaǵı “jerdegi kúshlerge” tásiri kózqarasınan úyrenen. A.Gumboldt ayaqlardıń tábiyatı bir pútinlik, yaǵniy Jer sharı hám pútkil kosmos penen baylanıslı halda kórip shıǵılıwı kerek ekenligin aytadı.

A.Gumboldtıń zamanlası K.Ritter basqa baǵdardaǵı hám tiykarınan kabinet ilimpazı bolıp, Kanttan geografiyanıń xorologiyalıq kórinisin qabıl qıldı. Ritterdiń pikirine qaraǵanda, geografiya tariyxtı úyreniw ushın dáslepki sharayatlardı jaratıwı hám Jerdi tábiyiy dene sıpatında tábiyattanıw kózqarasınan emes, al onıń ruwxıy tárepten jaqsılanıwı ushın joqarıdan insan jasaytuǵın orın sıpatında úyreniwı kerek ekenligin aytadı. Kontinentlerdiń geometriyalıq formalarında ilimpaz jaratıwshınıń jasırın jobasın kórdi, onıń insaniyat táǵdiri ushın áhmiyetin ashıp beriwge umtıldı.

Karl Ritterdiń shákirti Ferdinand Rixtgofen 1883-jılda “Zamanagóy geografiyanıń wazıypaları hám metodları” miynetinde geografiya jerdi súwretlewshi ilim emes, al hádiyseler hám obyektler, jer betindegi sebeplik baylanıslar menen shuǵıllanatuǵın jer júzi haqqındaǵı ilim ekenligin aytqan hám geografiya iliminiń wazıypaları sıpatında tómendegilerdi belgilegen: 1) litosfera, gidrosfera hám atmosferanı materiallıq quram, transformaciyalar hám kelip shıǵıwı kózqarasınan úyreniw; 2) ósimlik hám haywanat dúnyasın birdey kózqarastan úyreniw; 3) insandı hám onıń materiallıq hám ruwxıy mádeniyatınıń júzege keliwin birdey principler tiykarında úyreniw [15].

Juwmaqlaw. Biz geografiya ilimine qaraslar haqqındaǵı pikirler máselesinde, Ferdinand Rixtgofeniń pikirine qosılamız. Sebebi, geografiya tek ǵana tábiyattı úyreniw menen sheklenip qalmastan, onda jasawshı xalıqtı, olardıń turmıs iskerligin, xojalıǵın úyreniwshi ilim bolıp esaplanadı. Usı orında F.Rixtgofeniń geografiya ilimi haqqındaǵı pikirine qosımsha retinde, geografiya tiykarınan ayaqlıq tarqalıw máseleleri menen shuǵıllanıwın esapqa alıw kerek. F.Rixtgofeniń anıqlamasında mine usı másele esapqa alınbaǵan. A.Gumboldt geografiyanı tábiyattanıw ilimi dep esaplawına sebep, onıń sayaxatshı hám tábiyat haqqındaǵı máselelerge qızıǵıwshı ilimpaz bolǵanlıǵı esaplanadı. Bul pikir geografiya iliminiń bir tarawı bolǵan tábiyiy geografiyanıń anıqlamasına tuwra keledi. Al, geografiyanıń ekinshi áhmiyetli tarawı esaplanǵan ekonomikalıq hám sociallıq geografiya tábiyattı súwretlewshi ilim emes, insan hám onıń xojalıq iskerligi, sonday-aq, olardıń ayaqlıq shólkemlestiriliwi máselelerin úyrenedi. Geografiya mine usı eki úlken taraw, yaǵniy tábiyiy hámde ekonomikalıq-sociallıq geografiyanıń birliginen turıwshı kólemlı ilim bolıp tabıladı. Bul eki tarawdı bir-birinen bólek jaǵdayda emes, olardı óz ara baylanıslı halda úyreniw geografiyalıq izertlewlerdiń tiykarǵı mazmunın quraydı. Bul eki taraw geografiya ushın qustıń eki qanatı sıyaqlı áhmiyetke iye esaplanadı. Belgili geograf ilimpaz

N.N.Baranskiy aytqaniday, tábiyyiy geografiya insandı, al ekonomikalıq-sociallıq geografiya tábiyattı umıtpawı kerek.

Joqarıda kórsetilgenindey ilimpazlar geografiya ilimine túrlishe kózqarastan baha beredi. Geografiya ilimine bolğan kózqaraslardıń hár túrliligi onıń tábiyyiy hám social-ekonomikalıq qanatların bir-birinen ajratıw máselelerin de kórip shıǵıwdı alǵa súrdi. Biraq, uzaq jıllıq tájiriyebe sonı kórsetedi, bul eki tarawdı bir-birinen ajratıw múmkin emes. Sebebi, geografiya jer júziniń tábiyatı menen birgelikte onıń xalqı hám onıń xojalıq iskerligin úyrenedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Iskenderov A. B., Jaksimuratov A. B. ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍNDA SOCIALLÍQ TARAWDÍ RAWAJLANDÍRÍWDA ÁMELGE ASÍRÍP ATÍRǵAN IS-ILAJLAR // *Educational Research in Universal Sciences*. – 2023. – T. 2. – №. 6. – C. 225-229.

2. Iskenderov, A. B., Uzaqbaev, Q. K., Sharibaev, A. M., & Djanabaev, I. B. (2019). Turizm hám rekreaciyalıq geografiya” páninen oqıw-metodikalıq qollanba. *Nókis-2019*, 128.

3. Jaksimuratov A., Amidullaev B., Turdimuratova A. TURIZM GEOGRAFIYASING KELIB CHIQISH VA RIVOJLANISH TARIXI // *Научный Фокус*. – 2023. – T. 1. – №. 3. – C. 389-392.

4. Turdimambetov, I., Joldasov, A., Iskenderov, A., & Uzaqbaev, Q. (2022). Qaraqalpaqstanm ekonomikalıq ham sociallıq geografiyasi.

5. Turdimambetov I. R., Uzaqbaev Q. K., Oteuliev M. O. TERRITORIAL FORMATION OF THE EDUCATION SYSTEM IN IMPROVING THE QUALITY OF LIFE OF THE POPULATION OF THE REPUBLIC OF KARAKALPAKSTAN // *Экономика и социум*. – 2020. – №. 12 (79). – C. 276-279.

6. Turdimambetov I. R., Uzaqbaev Q. K., Niyazimbetova G. CURRENT STATUS OF MEDICAL SERVICES IN THE REPUBLIC OF KARAKALPAKSTAN // *Science and education in Karakalpakstan*. – 2020. – T. 2. – C. 104-108.

7. Tursinbaevna, Gaypova Roza, and Uzaqbaev Qoblan Keunimjay Uli. "Territorial Location Of Medical Services To The Population In The Republic Of Karakalpakstan." *The American Journal of Applied sciences* 2.11 (2020): 28-33.

8. KEUNIMJAY-ULI, UZAKBAEV KOBLAN. "Aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini tadqiq etishning ilmiy-uslubiy asoslari." *Fan va jamiyat* (2022).

9. KEUNIMJAY-ULI, UZAKBAEV KOBLAN. "Xaliqqa xizmet ko'rsetiw tarawlari ekonomikasinin'geografiya ilimindegi orni." *Fan va jamiyat* (2019).

10. KEUNIMJAY-ULI, UZAKBAEV KOBLAN. "Geografiya boyinsha mag'liwmatnama." *NMPI baspaxanası* (2017).
11. KEUNIMJAY-ULI, UZAKBAEV KOBLAN. "Qaraqalpaqstan Respublikasin ekonomikaliq rayonlastiriwdin'geografiyalıq tiykarlari." *Fan va jamiyat* (2023).
12. Uzakbaev K.K., Baltabaev, O.O., Jaksimuratov, A.B., Eshiniyazov, B.A. GEOGRAPHICAL BACKGROUND OF ARAL GEO-ECOLOGICAL DISASTER // *ИННОВАЦИОННАЯ ЭКОНОМИКА И СОВРЕМЕННАЯ НАУКА*. – 2023. – С. 3-7.
13. Анисимова В. В., Романова И. А., Некрасова М. Л. География сферы обслуживания (третичный сектор экономики): учебное пособие. – Scientific magazine" Kontsep, 2014.
14. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. – 2004.
15. Семенов-Тян-Шанский В.П. Район и страна. Ленинград.1928.
16. Исаченко А.Г. Теория и методология географической науки. — М.: Издательский центр «Академия», 2004. Стр-11.
17. Узакбаев К. К. АҲОЛИГА ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАЛАРИ ГЕОГРАФИЯСИДА ЯРАТИЛГАН НАЗАРИЯЛАР ТАҲЛИЛИ //Educational Research in Universal Sciences. – 2023. – Т. 2. – №. 17. – С. 919-929.
18. Узакбаев К. К. АҲОЛИГА ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАЛАРИНИ ҲУДУДИЙ ТАШКИЛЛАШТИРИШ //Educational Research in Universal Sciences. – 2023. – Т. 2. – №. 14. – С. 233-240.
19. Узакбаев К. К. ҚИШЛОҚ ЖОЙЛАРДА АҲОЛИГА ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАЛАРИНИ ҲУДУДИЙ ТАШКИЛ ЭТИШ //Educational Research in Universal Sciences. – 2023. – Т. 2. – №. 17. – С. 845-857.
20. Утепова Г. Б., Узакбаев К. К. РОСТ НАСЕЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАРАКАЛПАКСТАН И ЕГО ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ //Экономика и социум. – 2021. – №. 10 (89). – С. 1121-1130.